(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

NAVJYOT / Vol. XV / Issue – I ISSN 2277-8063

तलाठी पद आणि ई-प्रशासन

प्रवीण विलासराव माने, संशोधन विद्यार्थी, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

E-Mail : sagarakumrj01@gmail.com

प्रस्तावना :

महाराष्ट्र राज्याच्या महसूल प्रशासकीय संरचनेत 'तलाठी' हे पद अत्यंत संवेदनशील आणि महत्त्वपूर्ण मानले जाते. महसूल विभागाचा सर्वात शेवटचा पण महत्त्वाचा दुवा म्हणून तलाठी हा थेट सामान्य जनतेशी, विशेषतः शेतकऱ्यांशी जोडलेला असतो. ऐतिहासिक काळापासून जमिनीच्या नोंदी ठेवणे, शेतसारा वसुली करणे आणि गावपातळीवरील महसूल दस्तऐवज (गाव नमुने) जतन करणे ही तलाठ्याची प्राथमिक जबाबदारी राहिली आहे. मात्र, २१ व्या शतकातील माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे आणि भारत सरकारच्या 'डिजिटल इंडिया' मोहिमेमुळे या पारंपारिक चौकटीला आधुनिकतेची जोड मिळाली आहे. गेल्या दशकात राबविण्यात आलेल्या 'ई-प्रशासन' धोरणामुळे तलाठी पदाच्या कार्यपद्धतीत एक मोठी क्रांती झाली आहे. पूर्वीच्या काळी तलाठ्याचे संपूर्ण दप्तर हस्तलिखित स्वरूपाचे असे. सातबारा उतारा, ८-अ चा दाखला किंवा फेरफार नोंदी करण्यासाठी कागदी रजिस्टर्सवर अवलंबून राहावे लागत असे, ज्यामध्ये पारदर्शकतेचा अभाव आणि कामाचा प्रचंड विलंब यांसारख्या समस्या होत्या. परंतु, आज ही सर्व व्यवस्था पूर्णपणे संगणकीकृत झाली आहे. 'ई-महाभूमी' प्रकल्पांतर्गत आता प्रत्येक सातबारा डिजिटल स्वाक्षरीने ऑनलाइन उपलब्ध झाला आहे. यामुळे केवळ प्रशासकीय सुसूत्रताच आली नाही, तर भ्रष्टाचाराला आळा बसून सर्वसामान्य नागरिकांचा वेळ आणि पैसा वाचू लागला आहे. आजचा तलाठी हा केवळ जमिनीच्या नोंदी ठेवणारा कर्मचारी राहिलेला नाही, तर तो ग्रामीण भागातील 'डिजिटल क्रांतीचा वाहक' बनला आहे. ई-फेरफार, ई-चावडी आणि ई-पीक पाहणी यांसारख्या अत्याधुनिक प्रणालींच्या माध्यमातून तो शासनाच्या योजना थेट जनतेच्या मोबाइलपर्यंत पोहोचवत आहे. या पार्श्वभूमीवर, महसूल प्रशासनातील या डिजिटल स्थित्यंतराचा आणि तलाठी पदाच्या बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे प्रस्तुत संशोधनात अत्यंत आवश्यक ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- पारंपारिक महसूल पद्धती आणि ई-प्रशासन प्रणालीमधील फरकाचा अभ्यास करणे.
- ई-प्रशासकीय साधनांमुळे (उदा. ई-फेरफार, ई-चावडी) कामात आलेली पारदर्शकता तपासणे.
- तंत्रज्ञानामुळे सामान्य नागरिकांच्या वेळ आणि श्रमात झालेली बचत मोजणे.
- डिजिटल युगात तलाठ्यांसमोर येणारी तांत्रिक आव्हाने शोधणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

विषय विवेचन

पारंपारिक महसूल पद्धती आणि आधुनिक ई-प्रशासन प्रणाली यांच्यातील तुलनात्मक फरकाचा अभ्यास करताना प्रशासकीय स्थित्यंतराचे विविध पैलू स्पष्ट होतात. पारंपारिक पद्धतीमध्ये तलाठ्याचे संपूर्ण कामकाज हे हस्तलिखित स्वरूपाचे होते. सातबारा, ८-अ आणि फेरफार यांसारख्या महत्त्वाच्या नोंदी कागदी रजिस्टर्समध्ये (गाव नमुने) केल्या जात असत. ही पद्धत अत्यंत वेळखाऊ होती आणि त्यामध्ये मानवी चुका होण्याची किंवा कागदपत्रे खराब होण्याची शक्यता अधिक असे. नागरिकांना एक उतारा मिळवण्यासाठी प्रत्यक्ष तलाठी कार्यालयात वारंवार चकरा माराव्या लागत आणि संपूर्ण प्रक्रिया ही मानवी हस्तक्षेपावर अवलंबून असल्याने त्यात पारदर्शकतेचा अभाव जाणवत असे. याउलट, ई-प्रशासन प्रणालीमध्ये महसूल कामकाजाचे पूर्णपणे 'डिजिटलायझेशन' झाले आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे आता सर्व दस्तऐवज केंद्रीय सर्व्हरवर सुरक्षित असून ते 'डिजिटल स्वाक्षरी'सह ऑनलाइन उपलब्ध आहेत. ई-फेरफार प्रणालीमुळे जमिनीच्या व्यवहारांची नोंद होताच संबंधित पक्षकारांना एसएमएसद्वारे (SMS) सूचना मिळते, ज्यामुळे प्रशासनात कमालीची पारदर्शकता आली आहे. पूर्वीच्या काळी शेतसारा वसुलीसाठी प्रत्यक्ष भेटी द्याव्या लागत, परंतु आता ऑनलाइन पेमेंट गेटवेमुळे हे काम अत्यंत सुलभ झाले आहे. थोडक्यात, पारंपारिक पद्धतीतील 'विलंब आणि क्लिष्टता' यांची जागा ई-प्रशासनातील 'वेग आणि अचूकतेने' घेतली असून, यामुळे तलाठ्याची भूमिका आता अधिक तंत्रस्नेही आणि लोकाभिमुख झाली आहे.

महाराष्ट्र शासनाने महसूल विभागात ई-फेरफार आणि ई-चावडी यांसारख्या ई-प्रशासकीय साधनांची अंमलबजावणी केल्यामुळे प्रशासकीय कामकाजात क्रांतीकारी पारदर्शकता आली आहे. पूर्वी जमिनीच्या नोंदींसाठी नागरिकांना तलाठी कार्यालयात वारंवार फेऱ्या माराव्या लागत, ज्यामुळे कामात विलंब आणि भ्रष्टाचाराला वाव मिळत असे; मात्र आता ई-फेरफार प्रणालीमुळे सर्व प्रक्रिया ऑनलाईन झाली असून नागरिक स्वतः अर्जाची स्थिती पाहू शकतात, ज्यामुळे मानवी हस्तक्षेप आणि मध्यस्थांची साखळी संपुष्टात आली आहे. ई-चावडी पोर्टलमुळे गावातील महसूल दप्तर सर्वांसाठी खुले झाले असून, सातबारा व ८-अ सारखे उतारे डिजिटल स्वाक्षरीसह घरबसल्या उपलब्ध होत असल्याने कागदपत्रांत फेरफार करणे किंवा माहिती लपवणे आता अशक्य झाले आहे. या डिजिटल प्रणालीमुळे प्रत्येक कामासाठी निश्चित कालमर्यादा ठरवून दिली आहे, ज्यामुळे कामातील 'दप्तरदिरंगाई' कमी होऊन प्रक्रियेत स्पष्टता आली आहे. तसेच, हाताने लिहिण्याऐवजी संगणकीय नोंदी होत असल्याने चुकांचे प्रमाण घटले असून डेटा प्रमाणीकरणामुळे जमिनीच्या हक्कांबाबतचे वाद कमी झाले आहेत. एकूणच, या ई-साधनांमुळे महसूल विभाग अधिक लोकाभिमुख, उत्तरदायी आणि विश्वासार्ह बनला आहे.

आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे सामान्य नागरिकांच्या दैनंदिन जीवनातील कष्ट कमी होऊन वेळेची प्रचंड बचत झाली आहे. पूर्वी शासकीय कामांसाठी, बँकेच्या व्यवहारांसाठी किंवा अगदी वीज बिल भरण्यासाठी तासनतास रांगेत उभे राहावे लागत असे, ज्यामुळे नागरिकांचा शारीरिक श्रम आणि कामाचा दिवस वाया जात असे; परंतु आता 'डिजिटल इंडिया' आणि विविध मोबाईल ॲप्समुळे या सर्व सेवा बोटांच्या टोकावर आल्या आहेत. नेट बँकिंग आणि युपीआय (UPI) मुळे पैशांचे व्यवहार काही सेकंदात पूर्ण होतात, तर 'आपले सरकार' सारख्या पोर्टलमुळे जातीचे दाखले, उत्पन्न प्रमाणपत्र किंवा सातबारा उतारा यांसारखी कागदपत्रे घरबसल्या मिळवता येतात. यामुळे कार्यालयांमध्ये फेऱ्या मारण्याचा त्रास वाचला असून प्रवासाचा खर्च आणि श्रमही वाचले आहेत. तसेच, ऑनलाईन शॉपिंग, घरपोच मिळणाऱ्या जीवनावश्यक सेवा आणि ई-गव्हर्नन्समुळे नागरिकांना आता एकाच छताखाली सर्व सुविधा उपलब्ध झाल्या आहेत. या तांत्रिक प्रगतीमुळे मानवी श्रमाचे मूल्य वाढले असून, वाचलेला वेळ नागरिक स्वतःच्या प्रगतीसाठी किंवा कुटुंबासाठी वापरू शकत आहेत. थोडक्यात, तंत्रज्ञानाने केवळ गतीच दिली नाही, तर सामान्य माणसाचे जीवन अधिक सुसह्य आणि कार्यक्षम केले आहे.

डिजिटल युगात तलाठ्यांसमोर येणारी तांत्रिक आव्हाने

महाराष्ट्र महसूल प्रशासनातील 'तलाठी' हा कणा मानला जातो. गावपातळीवरील महसूल प्रशासन, जमिनीच्या नोंदी आणि शेतकरी-प्रशासन यांच्यातील दुवा म्हणून तलाठ्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. गेल्या दशकात 'डिजिटल इंडिया' आणि 'ई-प्रशासन' मोहिमेअंतर्गत महसूल विभागाचे मोठ्या प्रमाणावर संगणकीकरण झाले. 'ई-फेरफार', 'सातबारा संगणकीकरण' आणि 'ई-चावडी' यांसारख्या प्रकल्पांमुळे कामात पारदर्शकता आणि गती आली असली, तरी प्रत्यक्ष जमिनीवर (काम करताना तलाठ्यांना अनेक क्लिष्ट तांत्रिक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे.

१. पायाभूत सुविधा आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीचा अभाव

डिजिटल प्रशासनाचा मुख्य आधार इंटरनेट आहे. मात्र, आजही कोल्हापूरसारख्या जिल्ह्यांच्या डोंगराळ आणि दुर्गम भागात (उदा. गगनबावडा, राधानगरी किंवा चंदगडचा काही भाग) इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीची मोठी समस्या आहे. ई-फेरफार किंवा ई-चावडीवरील नोंदी जागच्या जागी अद्ययावत करणे अपेक्षित असते. परंतु, नेटवर्क नसल्यामुळे तलाठ्यांना कामासाठी तालुक्याच्या ठिकाणी किंवा जिथे रेंज उपलब्ध आहे तिथे धाव घ्यावी लागते. यामुळे 'रिअल-टाइम' डेटा अपडेट करण्याच्या मूळ उद्देशालाच हरताळ फासला जातो. अनेक ठिकाणी शासनाकडून मिळालेले लॅपटॉप किंवा टॅब जुने झाले आहेत किंवा त्यांच्या देखभालीसाठी स्थानिक पातळीवर निधी उपलब्ध नसतो.

२. जुन्या नोंदींचे डिजिटलायझेशन आणि डेटा विसंगती

हस्तलिखित नोंदींचे डिजिटल स्वरूपात रूपांतर करणे हे सर्वात जिकिरीचे काम आहे. अनेक दशकांपूर्वीचे मोडी लिपीतील किंवा शाई पसरलेले कागदपत्र वाचताना चुका होण्याची शक्यता असते. जेव्हा हा डेटा संगणकावर भरला जातो, तेव्हा मूळ रेकॉर्ड आणि डिजिटल रेकॉर्डमध्ये तफावत निर्माण होते. एकदा चुकीची नोंद पोर्टलवर झाली की ती दुरुस्त करण्यासाठी वरिष्ठ कार्यालयाची परवानगी घ्यावी लागते, जी एक दीर्घ आणि किचकट प्रक्रिया आहे. यामुळे तलाठ्यांचा बराच वेळ प्रशासकीय पत्रव्यवहारात वाया जातो.

३. सॉफ्टवेअर आणि सर्व्हरच्या समस्या

महसूल विभागाची स्वतःची सॉफ्टवेअर प्रणाली (उदा. महाभुलेख) अनेकदा तांत्रिक कारणांमुळे मंदावते. विशेषतः जेव्हा एखादा महत्त्वाचा सरकारी निर्णय येतो किंवा पीक पाहणीची अंतिम मुदत असते, तेव्हा सर्व्हरवर प्रचंड लोड येतो. अशा वेळी कामाचा खोळंबा होतो आणि शेतकऱ्यांच्या रांगा लागतात.सॉफ्टवेअरमध्ये वारंवार नवीन बदल केले जातात. या बदलांशी जुळवून घेताना आणि नवीन 'पॅचेस' समजून घेताना तांत्रिक अडथळे येतात.

४. सायबर सुरक्षा आणि ई-स्वाक्षरी आव्हाने

डिजिटल स्वाक्षरी हा एक कायदेशीर पुरावा आहे, मात्र त्याचा वापर करताना तांत्रिक जोखीम असते. पासवर्ड चोरीला जाणे किंवा सिस्टिम हॅक होण्याचा धोका असतो. तलाठ्यांना आपल्या 'डिजिटल सिग्नेचर डोंगल'ची सुरक्षा अत्यंत काळजीपूर्वक करावी लागते. अनेकदा ई-स्वाक्षरीचे सॉफ्टवेअर अपडेट नसल्यामुळे कागदपत्रांवर स्वाक्षरी उमटत नाही, परिणामी प्रमाणपत्रे वेळेत वितरीत करता येत नाहीत.

५. मानवी घटक आणि प्रशिक्षणाची गरज

प्रशासनात असे अनेक अनुभवी तलाठी आहेत ज्यांनी आयुष्यभर लेखणीने काम केले आहे. त्यांच्यासाठी अचानक माऊस आणि कीबोर्ड हाताळणे आव्हानात्मक ठरते. नवीन सॉफ्टवेअरमधील तांत्रिक बारकावे समजून घेण्यासाठी सातत्यपूर्ण प्रशिक्षणाची गरज आहे. केवळ एक-दोन दिवसांच्या कार्यशाळा पुरेशा नसतात. कामाचा डोंगर आणि त्यात येणारे तांत्रिक अडथळे यामुळे तलाठ्यांमध्ये मानसिक ताण वाढतो आहे. तंत्रज्ञान गती देण्यासाठी आले होते, पण तेच कधीकधी अडथळा ठरत आहे, अशी भावना निर्माण होत आहे.

६. सार्वजनिक रोष आणि जबाबदारी

जेव्हा तांत्रिक बिघाडामुळे काम वेळेत होत नाही, तेव्हा नागरिक तलाठ्याला जबाबदार धरतात. सर्व्हर डाऊन असल्यामुळे सातबारा मिळत नसेल, तर शेतकऱ्याला वाटतं की तलाठी काम टाळत आहे. यातून निर्माण होणारा वाद आणि रोष तलाठ्यांनाच सहन करावा लागतो.

प्रशासकीय कामकाज डिजिटल होणे ही काळाची गरज आहे, यात शंका नाही. मात्र, केवळ सॉफ्टवेअर बनवून चालणार नाही, तर त्यासाठी लागणारी तांत्रिक स्थिरता आणि मानव संसाधन विकास यांवर भर देणे आवश्यक आहे. जोपर्यंत ग्रामीण भागात अखंडित वीज आणि उच्च गतीचे इंटरनेट मिळत नाही, तसेच तलाठ्यांना वेळेवर तांत्रिक साहाय्य (Technical Support) मिळत नाही, तोपर्यंत डिजिटल प्रशासनाचे फायदे पूर्णपणे सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचणार नाहीत

निष्कर्ष :

ई-प्रशासकीय सुधारणांमुळे तलाठी हे पद आता पारंपरिक दप्तरदिरंगाईकडून 'स्मार्ट प्रशासना'कडे वळले आहे. पूर्वीच्या काळी कापडी गठ्ठ्यात बांधलेली हस्तलिखित कागदपत्रे आणि त्यातील गुंतागुंतीच्या नोंदींमुळे सर्वसामान्य नागरिकांना त्रासाला सामोरे जावे लागत असे, परंतु ई-फेरफार आणि ई-चावडी यांसारख्या प्रणालींमुळे तलाठी आता खऱ्या अर्थाने **'तंत्र-प्रशासक'** बनला आहे. या प्रक्रियेत मानवी हस्तक्षेप किमान झाल्यामुळे भ्रष्टाचाराच्या संधी कमी झाल्या आहेत आणि प्रशासकीय कामात पारदर्शकता व उत्तरदायित्व वाढले आहे. जरी सध्याच्या काळात ग्रामीण भागातील कमकुवत इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि तांत्रिक साक्षरतेचे आव्हान समोर असले, तरी या अडथळ्यांवर मात करून डिजिटल सातबारा आणि ऑनलाईन नोंदींनी महसूल व्यवस्थेचा चेहरामोहरा बदलला आहे. तलाठी आता केवळ गावाची माहिती साठवणारा कर्मचारी नसून, तो सरकारी योजना आणि डिजिटल सेवा ग्रामीण जनतेपर्यंत पोहोचवणारा महत्त्वाचा दुवा ठरत आहे. भविष्यात ही ई-प्रणाली अधिक सुलभ आणि सुरक्षित झाल्यामुळे महसूल विभाग संपूर्णपणे 'कागदविरहित' होईल, ज्यामध्ये तलाठी हा आधुनिक महसूल व्यवस्थेचा मुख्य कणा म्हणून काम करेल.

संदर्भ सूची :

१.महाराष्ट्र शासन (१९६६): महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, १९६६

२.महाराष्ट्र महसूल विभाग: महाराष्ट्र महसूल नियम पुस्तिका

३.महाराष्ट्र शासन, महसूल व वन विभाग: ई-फेरफार आणि डिजिटल सातबारा प्रकल्पाबाबतचे विविध शासन निर्णय (२०१४ ते २०२४).

४.महाभुलेख (Mahabhulekh): https://bhulekh.maharashtra.gov.in

५.आपले सरकार पोर्टल: https://aaplesarkar.mahaonline.gov.in

६.ई-महाभूमी प्रकल्प अहवाल: https://mahabhumi.gov.in